

جایگاه فضاهای "مذهبی-اسلامی" در طرح‌های توسعه شهری معاصر

(بررسی طرح جامع تهران و طرح‌های تفصیلی ۵ منطقه از تهران)*

The Role of Religious Spaces in Recent Urban Development Plans:
With Particular Reference to the Prepared Plans in Tehran

محمدرضا پورجعفر^۱، علی اکبر تقوایی^۲، سکینه معروفی^۳

چکیده

امروزه الگوی تقسیمات شهری که محصول تدوین و اجرای برنامه‌ها و طرح‌های معاصر شهری است، جایگزین تقسیمات ارگانیکی شده است و در پی این جایگزینی، نقش و جایگاه مساجد و فضاهای مذهبی در شکل‌گیری نظام کالبدی و اجتماعی شهرها و محلات شهری دستخوش تغییر گردیده است. این تحقیق با هدف بررسی جایگاه و نقش فضاهای مذهبی در طرح‌های معاصر شهری انجام شده است. سؤال اصلی تحقیق این است که فضاهای مذهبی چه نقش و جایگاهی در طرح‌های توسعه و عمران شهری دارند؟ در چه بخش‌هایی از این طرح‌ها به فضاهای مذهبی توجه می‌شود؟ برای پاسخ به این سؤال از میان طرح‌های موجود در کشور، به جهت مقیاس، قدمت و اهمیت، طرح جامع تهران و طرح تفصیلی ۵ منطقه از آن انتخاب شده‌اند. در انتخاب این مناطق سعی شد با فرض قرارگیری محور "انقلاب-آزادی" به عنوان محور میانی شهر تهران، ۲ منطقه از قسمت شمالی این محور و ۳ منطقه از جنوب آن به شکل تصادفی انتخاب شوند. بر این اساس طرح تفصیلی مناطق ۲، ۳، ۱۷، ۲۰، ۱۲ مورد بررسی قرار گرفتند. مطالعات محتوای این طرح‌ها حول محورهای چشم انداز، اهداف، راهبردها، طرح‌های موضعی و موضوعی، سازمان فضایی، مساحت و سرانه کاربریها(موجود و پیشنهادی) انجام شد. نتایج این تحقیق نشان داد که فضاهای مذهبی در طرح‌های شهری معاصر اعم از طرح جامع و تفصیلی مورد توجه قرار نگرفته‌اند.

واژه‌های کلیدی: فضاهای مذهبی، مساجد، طرح جامع، طرح تفصیلی.

*این مقاله بر گرفته از رساله دکتری تحت عنوان "تبیین معیارهای اجتماعی و کالبدی برنامه ریزی به منظور ارتقاء عملکرد فضاهای مذهبی با تاکید بر مساجد محلی" می باشد

۱. استاد گروه شهرسازی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

۲. دانشیار گروه شهرسازی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران-نویسنده مسئول

۳. دانشجوی دکتری شهرسازی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

E-mail: Pourja_m@modares.ac.ir

E-mail: Taghvaea@modares.ac.ir

E-mail: Akmaroufi@yahoo.com

۱. مقدمه

مساجد از مهمترین فضاهای مذهبی-اسلامی و خصوصا از اولین فضاهایی هستند که در جریان شکل‌گیری شهرهای اسلامی بوجود آمدند. در سده‌های نخستین اسلام، این عناصر نقش بسزایی در حیات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و کالبدی جامعه اسلامی ایفا کرده و همواره مورد اقبال و توجه عموم مردم بوده‌اند. مساجد و فضاهای مذهبی در قالب شبکه گسترده‌ای در محلات شهرهای اسلامی تعبیه شده و زمینه‌های معنوی، ویژگی‌های کالبدی و ویژگی‌های عملکردی آنها از جمله شاخص‌های بی‌بدیلی می‌باشند که سبب شده‌اند تا آنها توان بالقوه برای تبدیل شدن به عناصری تاثیرگذار و کارآمد در شهر اسلامی را در خود داشته و به صورت سرمایه‌های عظیم اجتماعی و معنوی عمل نمایند. لیکن به نظر می‌رسد در حال حاضر علیرغم پیشینه درخشان این فضاها و توان بالقوه آنها در انتظام بخشی کالبدی و اجتماعی شهر و محلات، میزان و شدت تاثیرگذاری فضاهای مذهبی مساجد و اقبال عمومی به آنها در جامعه ما با چالش روبرو گشته است.

با نگاهی به تاریخ و تمدن اسلامی در می‌یابیم که مساجد و فضاهای مذهبی به عنوان عبادتگاه مسلمانان در طول اعصار از تحول و پویایی خاصی در کالبد و محتوا برخوردار بوده‌اند. این امر از طرفی ریشه در حس پرستش موجود در فطرت آدمی داشته و از طرف دیگر حس زیبایی‌دوستی را با خود همراه کرده است. مسلمانان در طول زمان تلاش کرده‌اند این حس زیبایی‌دوستی را در کالبد مساجد به تصویر بکشند و به خلق فضاهایی بپردازند که ضمن برآوردن نیاز پرستش و عبادت، برآورنده حس زیبایی‌شناختی آنان نیز باشند (سلیمانی، ۱۳۷۸: ۲۳۶). همچنین انسانها بنا بر نیاز فطری خود مجبور به زندگی جمعی هستند و ضرورت بر طرف کردن این نیاز در حدی است که برخی معتقدند انسان بدون زندگی جمعی قادر به ادامه حیات نمی‌باشد و بقای انسانی با زندگی جمعی او درآمیخته است (کوزرل، ۱۳۸۷، ۱۸۸). در طول تاریخ اسلام، مساجد در زندگی جمعی مسلمانان نقش مهمی داشته‌اند. شاید بتوان گفت در مقطعی از تاریخ اسلام، مساجد یکی از مهمترین و منحصر به فردترین عناصر بروز زندگی جمعی بوده و به نوعی برقرار کننده ارتباط میان زندگی جمعی و مادی انسان و زندگی عبادی و فردی او بوده‌اند. در تاریخ کشورما نیز به وفور نمونه‌هایی از این نوع عملکردهای دوسویه مسجد یافت می‌شوند به گونه ای که برخی مورخان غیر بومی نیز

به آن اشاره نموده‌اند. دروازه مسجد در ایران با دو مناره در طرفین آن یادآور خاطره بهشت بوده که در میان دو مظهر متضاد تنها محور جهان است (امین‌زاده، ۱۳۸۷: ۲۸۲). مسجد جلوه‌ای از زندگی اجتماعی، فردی، مادی و معنوی مسلمانان را به نمایش می‌گذارد.

مسجد به عنوان یکی از فضاهای مذهبی به شمار می‌رود که دارای دامنه وسیعی در جامعه اسلامی به جهت میزان پراکنش و انواع عملکردها بوده است. واژه مسجد در قرآن، بیست و هشت بار آمده است و صریحا از مسجد به عنوان مکانی که انسان مسلمان در آن عبادت نموده و به وسیله آن ایمان به یگانگی خداوند را اظهار می‌دارد نام برده شده است (مرتضی، ۱۳۸۷: ۱۲۳). تکرار این واژه در قرآن و تاکید بر اهمیت آن نشان از جایگاه ویژه‌ای دارد که مسجد در دین اسلام و میان مسلمانان داشته و دارد.

در طول تاریخ نه تنها در ایران بلکه در کشورهای دیگر همچون هندوستان، مساجد در بافت شهری دارای جایگاه ویژه‌ای بوده‌اند و امت اسلامی از تجربیات یکدیگر در ارائه عملکرد و طراحی مطلوب استفاده نموده‌اند (پورجعفر، ۱۳۷۹: ۳۰).

در ایران نیز از دیرباز فضاهای مذهبی نقش مهمی در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و کالبدی ایفا نموده‌اند. آنها از یک سو محل برگزاری مراسم عبادی بوده‌اند و از سوی دیگر مکانی که محیط کالبدی و زندگی اجتماعی ساکنان محلات را ساماندهی می‌کرده و به رتق و فتق امور مردم می‌پرداخته‌اند. مساجد همواره محل برقراری ارتباطات اجتماعی در سطح محلات و شهرها بودند. بسیاری از کنش‌های اجتماعی و اقتصادی مردم، نظیر آموزش در مسجد-مدرسه‌ها (امین‌زاده، ۱۳۷۸: ۲۸). و حل و فصل دعای، رفع مشکلات اجتماعی و حل مسائل اقتصادی، در درون مساجد صورت می‌گرفت. حتی مساجد در زمینه امور سیاسی همواره به‌عنوان اهرم‌های کنترل و نظارت بر حاکمین سیاسی جامعه عمل می‌کردند (حاج سید جوادی، ۱۳۷۸: ۸۳). می‌توان گفت مسجد در جامعه ایرانی در ابعاد مختلف اجتماعی، سیاسی و کالبدی تاثیرگذار بوده است. در حال حاضر علیرغم پیشینه درخشان مساجد و توان بالقوه آنها به نظر می‌رسد میزان و شدت تاثیرگذاری مساجد و اقبال عمومی به آنها در جامعه ما با چالش روبرو گشته است.

به نظر می‌رسد گرته‌برداری بی‌تامل از نمونه‌های غربی در زمینه‌های شهرسازی (طرح‌ها و برنامه‌های شهری) سبب مهجور شدن و مقهور ماندن فضاهای مذهبی در نظام

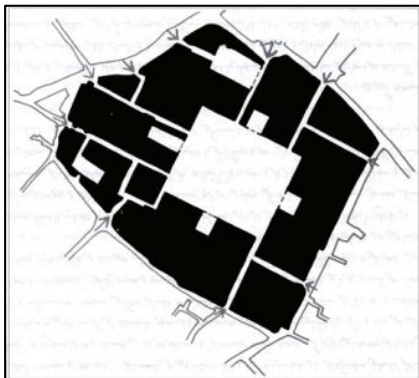

شکل شماره (۱) طیس: ۱. مسجد جامع ۲. ارگ، ۳. مدرسه ۴. بارو ۵. دروازه. (سلطان زاده، ۱۳۶۵: ۲۹۶)

در شهرهای خطی که شهر در حول یک محور ارتباطی شکل می گرفته، همانند سایر شهرها، مسجد در کنار عناصر دیگر در ساماندهی کالبدی شهر اهمیت داشته است.

۱-۲. سازماندهی کالبدی محله و شهر

علیرغم اینکه در صدر اسلام نقش کالبدی مساجد از اهمیت زیادی برخوردار نبود، با گذشت زمان مسجد توانست از منظر کالبدی نیز به عنوان یک عنصر تاثیرگذار در شهرهای اسلامی عمل کند. تاثیر کالبدی مساجد به مرور به گونه‌ای خاص و پر اهمیت گشت که در مقاطعی از تاریخ در شهرهای اسلامی، مسجد (به ویژه مسجد جامع) عنصر مهم در طرح و پلان اصلی شهر محسوب می شدند و شریانیهای مهم شهری به طرف فضای مسجد و ورودیهای آن جریان می یافتند. وجود مسجد در شهر و محله، به آن اعتبار کالبدی و اجتماعی می داد؛ به نوعی که همین امر موجب افزایش میزان ارزش زمین‌های مجاور مسجد در گذشته میشد (پورجعفر، ۱۳۸۳: ۷۹)

شکل شماره (۲) مسجد جامع اصفهان، مکان یابی مسجد در جوار چند محور اصلی و فرعی و احداث ورودی متعدد، سبب دسترسی آسان تر به فضای مسجد می شد. (پروند و تولایی، ۱۳۷۶: ۴۸)

مندی نوین شهری در جامعه گشته است. بی تردید تلاش برای رسیدن به شهری هماهنگو همسو با فرهنگ اسلامی، مستلزم انجام اقدامات عملی است و پرداختن به فضاهای مذهبی و احیای مجدد نقش و جایگاه این فضاها در نظام کالبدی و اجتماعی شهرها، میتواند از اقدامات اولیه در این راستا باشند. این تحقیق با هدف بررسی جایگاه و نقش فضاهای مذهبی در طرحهای توسعه و عمران شهری انجام شده است. سؤال اصلی تحقیق این است که فضاهای مذهبی چه نقش و جایگاهی در طرحهای توسعه و عمران شهری دارند؟ در چه بخش‌هایی از این طرحها به فضاهای مذهبی توجه می‌شود؟ برای پاسخ به این سؤال از میان طرحهای موجود در کشور به جهت مقیاس، قدمت و اهمیت، طرح جامع تهران (مصوب ۱۳۸۶) و طرح تفصیلی ۵ منطقه از آن، انتخاب شده‌اند.

۲. جایگاه فضاهای مذهبی در شهرهای سنتی

در محیط سنتی جامعه اسلامی، فضاهای مذهبی به ویژه مساجد دارای جایگاه خاصی بودند. هر شهر و قریه‌ای عمدتاً حول مسجد آن شهر یا قریه شکل می‌گرفت، همزمان با رشد و توسعه هر شهری، مساجد دیگری به موازات توسعه محلات جدید احداث می‌شدند. مساجد، دارای سلسله مراتب کالبدی و عملکردی در شهر و محلات بودند (پورجعفر، ۱۳۷۶: ۵۸). مراکز عملکردی و کانون‌های فضایی هر شهر و محله‌ای در حول محور مساجد و یا اماکن مذهبی آن شکل می‌گرفتند. سه عنصر مذهب، تجارت و سیاست در کنار یکدیگر (حداقل به لحاظ کالبدی) در مرکز شهر و محلات جانمایی می‌شدند. (شکل شماره ۱) در چنین شرایطی فضاهای مذهبی دارای کارکردهای بارزی بودند؛ از جمله این کارکردها می‌توان به کارکرد سازماندهی کالبدی محله یا شهر، تجمیع عملکردهای اجتماعی، فرهنگی در محیطهای پیرامون این فضاها و هویت بخشی و معنا بخشی به محیط محله و شهر اشاره نمود.

مساجد در شکل‌گیری کالبدی شهرهای اسلامی تاثیرگذار بوده‌اند. همچنین تقسیم‌بندی فضاها به قسمت‌های کوچکتر، با بهره‌گیری از جزرها و ستون‌ها و مردم‌وار کردن فضاها و بهره‌گیری از عناصر زیباشناختی مانند تعادل و تقارن در کالبدها و نماها به‌ویژه در جهت قبله، برای پدید آوردن فضای اجتماعی آرامش‌بخش و به دور از آشفتگی زندگی روزانه (رنجیر کرمانی، ۱۳۸۵: ۳۸۰) از ویژگی‌های مساجد در شهرهای اسلامی بودند.

در شهرسازی ارگانیک شهرها و محلات و مساجد در شهر اسلامی یگانه می‌شدند و محلات در راستای مسجد جهت می‌یافتند به نحوی که می‌توان گفت محلات از آنجایی شروع می‌شدند که مسجد پایان یافته بود (پاپاروپور، ۱۳۸۷: ۲۰) آمیختگی و در هم تنیدگی مساجد در بافت محلات و تداوم بصری و محیطی آن باعث تقویت حس مکان در ناظرین، عابرین و ساکنین در محیط‌های شهری می‌شد.

سهولت دسترسی به مسجد از صدر اسلام از اهمیت خاصی برخوردار بود. مسجد به عنوان خانه خدا بوده و هیچ مالک زمینی نداشت تا مردم برای حضور در آن ملزم به کسب اجازه از او باشند. درب مسجد در تمام ساعات شبانه روز برای همه مردم فارغ از هر قشر و طبقه‌ای که به آن تعلق داشتند، باز بود. پیامبر اسلام تاکید می‌نمودند که مسجد بایستی در مکانی بنا گردد که مردم برای حضور در آن رغبت داشته باشند. پیامبر می‌فرمایند: "کسی که به مسجد رفت و آمد می‌نماید خداوند برای هر بار رفت و آمد، مکانی در بهشت به وی اختصاص می‌دهد." همچنین احداث مسجد در فاصله (۱۵۰ تا ۲۰۰ متری) این امکان را برای ساکنین فراهم می‌نمود تا با شنیدن صدای اذان از ساعت ادای نماز آگاه شوند (مرتضی، ۱۳۸۷: ۱۲۹). ساختمان مسجد همواره در مسیر گذرگاه‌های اصلی محلی و شهری بوده و هیچ‌گاه دور از دسترس مردم نبوده است (رنجیر کرمانی، ۱۳۸۵: ۳۷۹).

نمونه‌های فراوانی از مساجد در شهرهای اسلامی وجود دارند که ضمن باز بودن رواق‌های اطراف صحن مسجد به طرف بیرون و داشتن ورودی در سه طرف فضای داخل، مسجد را به فضای شهری پیرامون خود پیوند داده و همراه با ایجاد احساس مردمی بودن و سبکی در بنا، فضای مسجد را در موقع لزوم، قابل توسعه می‌نموده است (پورجعفر، ۱۳۸۱: ۸۰). ضمناً منتهی شدن گذرهای شهری به طرف صحن مساجد این مکان را به فضاهای شهری تبدیل می‌نمود. وجود چنین فضاهای در کالبد شهرها و محلات شهری نوعی سرزندگی و حیات اجتماعی را برای شهر اسلامی به ارمغان

می‌آورد. برای مثال صحن مسجد جامع یزد با ورودی‌های مرتبط با خیابان‌های اصلی و فرعی به صورت جزئی از شبکه ارتباطی پیاده عمل می‌نموده است، قابلیت چشمگیر نفوذپذیری مسجد و همجواری آن با سایر کاربری‌های عمومی سازگار با آن، بر تراکم و شدت استفاده از این مکان مذهبی افزوده و فضایی پر تحرک و پویا ایجاد کرده است (پروند و تولایی، ۱۳۷۶: ۴۱). در مسجد جامع اصفهان نیز به نوعی می‌توان شاهد این در هم آمیختگی فضای مسجد با عرصه‌های شهری بود. مکان‌یابی مسجد در کنار چند محور اصلی و فرعی ارتباطی و احداث ورودی‌های متعدد، قاعده‌ای است که قابلیت دسترسی به آن را بالا برده است (همان: ۴۸). وجود چند ورودی در نماز مساجد به‌ویژه در مساجدی که دارای عملکرد فرامحله‌ای و شهری بوده‌اند سبب اتصال میان فضای درونی و برونی می‌شده است. (شکل شماره ۲)

۲-۱. مرکزیت عملکردهای اجتماعی فرهنگی در

فضاهای مذهبی و محیط‌های پیرامونی

در گذشته بسیاری از فعالیت‌های مهم اجتماعی و فرهنگی شهرها و محلات شهری در درون یا در مجاورت فضاهای مذهبی جانمایی می‌شدند. در محیط سنتی اسلام، استفاده از مسجد به گونه‌ای ایده‌آل بود، زیرا مسجد به عنوان مکانی چندمنظوره برای عبادت و گردهمایی، قرائت قرآن، تصمیم‌گیری سیاسی و نیز مکانی برای استراحت، مورد استفاده قرار می‌گرفت (مرتضی، ۱۳۸۷: ۱۲۶). بر اساس اسناد و شواهد تاریخی در زمان نبی مکرم اسلام (حتی سالها پس از رحلت ایشان) مساجد فقط به‌عنوان محلی برای عبادت یا ارتباط با خدا استفاده نمی‌شدند؛ بلکه در سیره نبوی، همواره مسجد علاوه بر عملکرد عبادی دارای عملکردهای متنوع اجتماعی، فرهنگی و سیاسی‌دیگر نیز بوده است. تنوع و کثرت فعالیت‌ها و عملکردهای اجتماعی مساجد در زمان رسول خدا (ص) به گونه‌ای است که می‌توان گفت، مساجد در سیره نبوی وسیله‌ای برای تجلی دین اسلام و نمود عینی تلاش پیامبر برای ارتقاء زندگی اجتماعی مردم جامعه خود بوده‌اند. مسجد مدینه در صدر اسلام تنها برای ادای فریضه نماز نبود، بلکه مرکز جنب و جوش و فعالیت‌های دینی و اجتماعی مسلمانان، همان مسجد بود (مطهری، ۱۳۴۹: ۴۰). در ایران نیز، مساجد نقش مهمی در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی بر عهده داشتند. آنها از یک سو محل برگزاری مراسم عبادی بوده‌اند و از سوی دیگر مکانی که زندگی اجتماعی ساکنان محلات را ساماندهی می‌کرده و به رتق و فتق امور مردم می‌پرداختند. مساجد همواره محل

برقراری ارتباطات اجتماعی در سطح محلات و شهرها بودند. بسیاری از کنش‌های اجتماعی و اقتصادی مردم نظیر آموزش (مسجد-مدرسه‌ها)، (امین زاده: ۱۳۷۸، ۲۸) و حل و فصل دعاوی، رفع مشکلات اجتماعی و حل مسائل اقتصادی، در درون مساجد صورت می‌گرفت. حتی مساجد در زمینه امور سیاسی همواره به عنوان اهرم‌های کنترل و نظارت بر حاکمین سیاسی جامعه عمل می‌کردند (حاج سیدجوادی، ۱۳۷۸: ۸۳). به این ترتیب می‌توان گفت مسجد در جامعه ایرانی در ابعاد مختلف اجتماعی، فرهنگی تاثیر گذار بوده است.^۱

از کارکردهای دیگر مساجد می‌توان به کارکرد قضایی، کارکرد مددکاری اجتماعی، کارکرد فرهنگی و کارکردهای آموزشی اشاره کرد. یکی از مهمترین کارکردها در مساجد، کارکرد آموزشی بوده است که از بدو تاسیس مسجد، در درون آن جای گرفته است و همواره با نشیب و فرازهایی به عنوان یکی از کارکردهایی که در درون و یا کنار مسجد قرار داشته مطرح می‌شود. در محیط سنتی اسلام تمام معارف و احکام اسلامی، اعم از آموزش و پرورش، در مسجد گفته می‌شد و همه نوع تعلیمات دینی و علمی، حتی امور مربوط به خواندن و نوشتن در آنجا انجام می‌گرفتند. تا آغاز قرن چهارم هجری غالباً مساجد، در غیر اوقات نماز، نقش مدارس را ایفا می‌کرده اند، حتی بعدها که مراکز تحصیلی از مساجد به مدارس منتقل گردید، باز هم مدارس در جنب مساجد ساخته می‌شدند و از این طریق پیوند ناگسستنی دین و علم به نمایش گذارده می‌شد. بارگزاری و جایگزینی عملکردهای متنوع و متعدد در درون مساجد و همچنین وجود کاربریهای متنوع در فضاهای پیرامونی مساجد از دیرباز در شهرهای اسلامی رواج داشته است. در تاریخ اسلام مساجد هیچگاه منحصرأ به عبادت اختصاص نداشته اند؛ بلکه همواره علاوه بر تشکیل مراسم عبادی، نماز، جلسات وعظ و ارشاد، حلقه‌های درس و بحث نیز در آنها تشکیل می‌شده است که این امر پس از جدا شدن فضای مدرسه‌ها از مساجد (اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم) ادامه داشته است.

کارکرد دیگر مساجد، برپایی مراسم آیینی همچون برگزاری مراسم تعزیه‌خوانی، مراسم سوگواری، برگزاری مراسم دعا و نیایش در ایام خاصی می‌باشد. اساساً به نظر میرسد در طراحی کالبدی و برنامه‌ریزی عملکردی مساجد همواره توجه خاصی به قابلیت انعطاف‌پذیری و تغییر عملکرد برای فضا در نظر گرفته می‌شده است. به این منظور معمولاً در شهرهای اسلامی، مساجد از نظر دامنه، تنوع و حوزه عملکردی آنها به انواع مختلفی تقسیم می‌شدند؛ مثل مساجد

جامع، مساجد متوسط محله‌ای، مساجد کوچک و مسجد-مدرسه‌ها (حاج سیدجوادی، ۱۳۸۷: ۸۶) از جمله کارکردهای دیگر مساجد در طول تاریخ، کارکرد سیاسی آنها بوده است. در طول تاریخ همواره مساجد به مثابه ابزار نظارتی برای حاکمان عمل می‌کرده‌اند و آنان همواره برای مشروعیت بخشیدن به حکومت خود مجبور به نزدیکی به مساجد و عالمان و قدرتهای مذهبی بودند. از این‌رو حاکمان سیاسی هرگاه از عالمان و قدرتهای مذهبی دور می‌شدند و از حمایت‌های آنها محروم می‌شدند، سعی در ایجاد مساجد و قدرتهای مذهبی وابسته به خود می‌نمودند که از آنها به عنوان مساجد درباری یاد می‌شده است. (حاج سیدجوادی، ۱۳۷۸: ۸۲) همچنین کاربریهای گوناگون اطراف مسجد، بیانگر جوفعال و پویا و ارزش بالای زمین در اطراف مسجد جامع بود. کاربریهای تجاری، فرهنگی (انجمن‌های گوناگون، کتابخانه، جهانگردی (مهمانسراها و رستورانها و ...) و خرده فروشیهای دیگر (پورجعفر، ۱۳۸۱: ۷۹) سبب افزایش میزان مطلوبیت محیط برای افراد می‌شدند.

۳-۱. فضاهای مذهبی، عناصر معنا بخش به محیط

شهر و محله

پرداختن به معنویت و تلاش برای معنا بخشی به زندگی و حیات مادی از جمله نیازهای فطری انسانها میباشد. در طول تاریخ نیز انسانها برای ارضای این نیاز فطری خود کوشیده‌اند. ایجاد معابد و عبادتگاهها که از نخستین عناصر شکل‌گیری سکونتگاهها محسوب می‌شوند و همچنین بکارگیری سمبل‌ها و نمادهایی از ماوراءالطبیعه در محیط زندگی انسانی می‌تواند دلیلی بر این مدعا باشد.

در تمدن اسلامی مساجد و فضاهای مذهبی علاوه بر داشتن کارکردهای عبادی و اجتماعی نقش مهمی در معنا بخشی به زندگی و محیط مسلمین داشته‌اند. این فضاها به عنوان معرف و شاخصی از یک نظام فکری و ارزشی عمل کرده و نماد و نشانه فرهنگی محسوب می‌شده‌اند. فضاهای مذهبی چه از طریق کالبد و اجزای سازنده خود و چه از طریق فعالیت و عملکردی که در درون آنها جاری می‌شد، می‌توانستند زمینه معنا بخشی به محیط را فراهم سازند. همچنین با انجام فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی در درون و پیرامون این فضاها، آنها اغلب به مثابه یادیارها (تداعی‌کننده‌های) حافظه تاریخی و مشترک افراد جامعه به شمار می‌رفتند و از این طریق نوعی احساس تعلق به محیط را ایجاد و تقویت می‌نمودند.

در تمدن اسلامی مساجد یکی از عوامل اصلی و تعیین کننده در ایجاد هویت مشترک شهرهای اسلامی بوده‌اند (سلطان زاده، ۱۳۶۱: ۱۱). فضاهای مذهبی به ویژه مساجد، در فرهنگ اسلامی و ایرانی دارای کالبد تعریف شده و عناصر ویژه‌ای می‌باشند. وجود این عناصر برای هویت مساجد و هویت بخشی به آنها در محیط شهری، لازم و ضروری به نظر می‌رسد. با این نگاه مناره، گنبد، صحن، سردرهای قوسی شکل و حتی نوع تزیینات به کار رفته در نماهای بیرونی و درونی مساجد، برای مردم مسلمان تعریف شده هستند (شکاری، ۱۳۸۳: ۴۴). وجود هریک از این عناصر می‌تواند به نوعی در هویت بخشی به محیط و ارتقای کیفیت آن نقش داشته باشد. مسجد به عنوان یک عنصر شهری، دارای عناصر شاخصی بوده است. این عناصر می‌توانستند جایگاه مسجد در بافت شهر و روستا را کاملاً مشخص کنند. به وسیله این عناصر، مسجد در فضای شهری، همواره از خوانایی لازم برخوردار بوده است (رنجبر کرمانی، ۱۳۸۵: ۳۷۹) و خود نیز موجب خوانایی محیط شهر و محله می‌شده است. همچنین بر اساس مطالعات پیشین و استفتای آیات عظام، کلیه فعالیت‌های فرهنگی اجتماعی که با موازین اسلامی هماهنگ باشند، می‌توانند در اطراف فضای عبادی و صحن مسجد، به منظور جذب هرچه بیشتر مردم به ویژه جوانان، استقرار یابند (پورجعفر، ۱۳۸۸: به نقل از دستغیب).

۲. جایگاه فضاهای مذهبی در شهرهای معاصر

از ابتدای قرن بیستم که برنامه‌ریزی شهری به شکل کلاسیک و رسمی آغاز شد، به دلیل پیچیدگی موضوع پرداختن به ابعاد گسترده شهر (ابعاد اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی) از یک سو و سادگی محدود نمودن شهر به مشتی ساختمان، فضاوشبکه ارتباطی از سوی دیگر، سبب گردید تا زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی جوامع شهری در طراحی و اجرای طرح‌های شهرسازی، مورد بی مبری و کم توجهی قرار گیرد (معروفی، ۱۳۸۳: ۳۸). روی دادن دو جنگ جهانی و لزوم بازسازی شهرهای پس از جنگ نیز علت دیگری بر ادامه این روند در طول دهه‌های اول قرن بیستم بود. در این دوره برنامه‌ریزی شهری به عنوان ابزاری در جهت سامان بخشی به محیط فیزیکی به شمار می رفت؛ به گونه‌ای که کیبل در تعریف خود از برنامه‌ریزی شهری چنین می‌گوید: برنامه‌ریزی شهری را باید به عنوان

هنر و علم نحوه استفاده از زمین قلمداد نمود. بنابراین برنامه ریزی شهری در وهله اول به زمین مربوط شده و ارتباطی با برنامه‌ریزی اقتصادی و اجتماعی و سیاسی نخواهد داشت (Taylor, 1999: 23). استنباط عمده از برنامه‌ریزی شهری همان برنامه‌ریزی فیزیکی بود. همانطور که معماران، خانه‌ها و مهندسان عمران، راه‌ها را می‌سازند؛ شهرسازان نیز به طراحی شهرها اقدام می‌نمایند. بر اساس چنین ایده‌ای بود که طرح‌های جامع و تفصیلی تهیه و اجرا شدند.

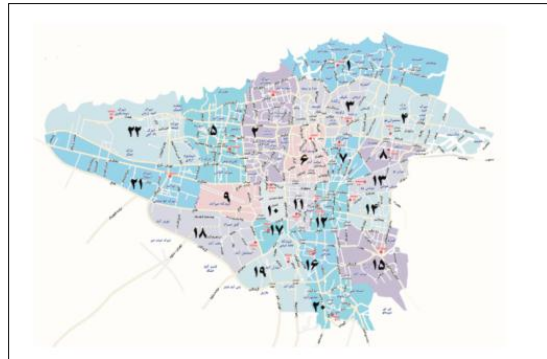
از چندین دهه قبل در ایران نیز به پیروی از کشورهای غربی، طرح‌های شهری (طرح جامع و طرح تفصیلی) تهیه و تصویب می‌شود. الگوی این طرح‌ها برگرفته از الگوی کشورهای غربی می‌باشد. ارزشها، ویژگیهای فرهنگی، اجتماعی و کالبدی در بخش چشم‌انداز، اهداف، سازمان فضایی و شناخت وضع موجود بیان می‌شوند. با چنین رویه‌ای ارزشهای فرهنگی، اجتماعی و مذهبی در این طرحها مورد بی توجهی قرار می‌گیرند و یا اینکه به شکل صوری، ذیل چشم اندازها و اهداف بیان می‌شوند بی‌آنکه نسبت به ارائه راهبردهای عملی در خصوص این ارزشها اقدامی صورت گیرد. از جمله این ارزشهای مقهور مانده در طرحهای شهری (طرح جامع و طرح تفصیلی) فضاهای مذهبی و جایگاه کالبدی و اجتماعی آنهاست.

۲-۱. نقش و جایگاه فضاهای مذهبی در طرحهای

جامع و تفصیلی

طرحهای توسعه و عمران شهری (طرح جامع و تفصیلی) از مهمترین اسناد برنامه‌ریزی در شهرسازی معاصر بشمار می‌روند. بسیاری از تغییرات و تحولات شهرها در چارچوب این طرحها صورت می‌گیرند. به عبارت دیگر این طرحها در حال حاضر مهمترین اسناد قانونی و حقوقی عمل شهرسازی در جامعه محسوب می‌شوند. با توجه به اهمیت این طرحها به نظر می‌رسد برای تبیین جایگاه و موقعیت هر عنصر شهری باید به مطالعه و بررسی رویکرد این طرحها نسبت به آن عنصر پرداخت. حال این سؤال پیش می‌آید که فضاهای مذهبی که به نظر می‌رسد در شهرهای سنتی دارای جایگاه مهمی در ساماندهی کالبدی، محوریت عملکردهای اجتماعی و معنابخشی به محیط بوده‌اند (و در حال حاضر چندان مورد اقبال قرار نمی‌گیرند) در طرحهای شهری چه جایگاهی دارند. برای مطالعه در این زمینه، طرح جامع تهران و طرحهای تفصیلی ۵ منطقه از تهران (مناطق دو، سه، دوازده، هفده و بیست) انتخاب شد. دو منطقه در قسمت شمالی

محور "آزادی-انقلاب" و سه منطقه در جنوب این محور قرار دارند. (نقشه شماره ۱)

ماخذ: www.Tehran.ir. تاریخ مراجعه: ۱۳۹۰/۴/۱۲

طرح جامع تهران

آخرین طرح جامع تهران در سال ۱۳۸۵ تهیه شد. برای بررسی جایگاه فضاهای مذهبی در این طرح به بررسی رئوس مطالب مطرح شده در آن پرداختیم؛ مواردی چون چشم اندازها، اهداف، راهبردها، مجموعه طرحهای موضوعی و موضعی پیشنهادی و سازمان فضایی، مورد مطالعه قرار گرفتند. مطالعه این گزارشها بیانگر این امر بود که در چشم انداز طرح جامع به هویت اسلامی شهر تهران اشاره شده است. چنانچه فضاهای مذهبی را نماد و نشانه کالبدی در زمینه پرداختن به هویت اسلامی قلمداد نماییم، می‌توان چنین برداشت نمود که در چشم انداز طرح جامع تهران به شکل غیر مستقیم به فضاهای مذهبی توجه شده است. در اهداف این طرح از فضاهای مذهبی و نحوه برخورد با آنها سخنی به میان نیامده است. در اهداف طرح جامع تهران به مواردی چون ارتقاء نقش و جایگاه جهانی و ملی این شهر، حفاظت از میراث طبیعی و تاریخی آن گسترش فضاهای عمومی و گردشگری، ارتقاء کیفیت زیست‌شهری و ارتقاء خدمات کلان‌شهری و توسعه اجتماعی و اقتصادی و رونق فعالیت در شهر تهران اشاره شده است (بوم‌سازگان، ۱۳۸۵: ۲۰). در طرح جامع تهران، برای رسیدن به چشم‌اندازها و اهداف، هفده راهبرد در نظر گرفته شده است که در هیچ یک از آنها به جایگاه فضاهای مذهبی اشاره نشده است؛ همچنین در سیاست‌ها و راهبردهای این طرح نیز اشاره‌ای در این زمینه به چشم نمی‌خورد. با مطالعه در گزارش لیست طرحهای موضعی و موضوعی مواردی دیده شد که به نحوی

می‌توانند مربوط به فضاهای مذهبی در شهر تهران باشد. این طرحها عبارتند از: طرح توسعه و ساماندهی حریمهای حضرت عبدالعظیم، بی‌بی شهربانو، امام خمینی و مصلاهی تهران. در مجموعه طرحهای موضوعی نیز زیر عنوان ساماندهی و توسعه فضاهای فرهنگی، مذهبی، ورزشی، تفریحی و گردشگری به دو طرح مرتبط می‌توان اشاره کرد: طرح توسعه و ساماندهی مساجد شهری تهران به عنوان کانون محلات و هسته‌های مرکزی سازمان فضایی و سلسله مراتبی توسعه شهری تهران و طرح ساماندهی و احیاء مقبره‌ها و امامزاده‌ها. لازم به ذکر است با وجود اینکه در قسمتی از عنوان طرحهای موضوعی به محوری بودن مساجد در شکلگیری محلات شهری اشاره شده است، لیکن در بخش تقسیمات کالبدی شهر تهران توجهی به این امر نشده است. در مبحث سازمان فضایی و استخوان‌بندی کالبدی شهر تهران پنج عامل مهم در شکل‌گیری سازمان فضایی این شهر موثر شناخته شده است؛ این عوامل عبارتند از: نظام محورها، حوزه‌های شهری، نظام مراکز، نظام ورودیها، نظام تقسیمات شهری و پهنه‌های عملکردی.

در تبیین نظام محوره‌های شهری (شرقی- غربی، شمالی- جنوبی)، در طرح جامع برای تهران سه محور شرقی- غربی و پنج محور شمالی- جنوبی در نظر گرفته شده است. محوره‌های شمالی- جنوبی عبارتند از: محور دارآباد- بی‌بی شهربانو، محور دربند- ری، محور درکه، محور فرحزاد و محور کن. همچنین محوره‌های شرقی غربی عبارتند از: محور سبز همت، محور تاریخی- فرهنگی انقلاب و محور کار و فعالیت شوش- بعثت. در این طرح برای هیچیک از هشت محور عمودی و افقی تهران ماهیت و کارکرد فضاهای مذهبی در نظر گرفته نشده است.

همچنین در این طرح، تهران به سه حوزه شرقی، غربی و میانی تقسیم شده است. برای حوزه‌های سه‌گانه تهران، مراکز گوناگونی در نظر گرفته شده است که در جدول شماره یک، نام مراکز حوزه میانی (حوزه‌ای که در آن ری به عنوان مرکز تاریخی- مذهبی پیشنهاد شده) به همراه نوع عملکرد آنها آورده شده است. در طرح جامع تهران، در توضیح انتخاب ری به عنوان مرکز تاریخی و مذهبی شهر تهران آمده است: "در میان مراکز شهری، مرکز شهری تاریخی- مذهبی ری دارای عملکرد مذهبی معرفی شده است." (جدول شماره ۱)

جدول شماره (۱) مراکز پیشنهادی در حوزه مرکزی تهران

نام مرکز	موقعیت	عملکرد		
		جهانی	فراشهری	شهری
مرکز اجتماعی- فرهنگی	تپه‌های عباس‌آباد	8*	**	**
مرکز اقتصادی جهانی	قلعه مرغی و محور بعثت	**	**	**
مرکز رسانه‌ای- هنری	صدا و سیما و پیرامون		**	**
مرکز تاریخی و تجاری	بازار و تهران ناصری		**	**
مرکز فعالیت‌های نوین	شمال محور انقلاب		*	**
مرکز تاریخی- مذهبی	ری			**
مرکز تجاری- تفریحی شمال تهران	تجریش			**

ماخذ: مهندسین مشاور بومسازگان ص ۴۳

این پهنه در حدود و تقسیمات داخلی پیشنهادی الگوی توسعه طرح جامع تهران در حوزه مرکزی قرار گرفته است. شهرری که در محل شهر باستانی راگا قرار دارد، مکان استقرار سکونت و فعالیت از چند هزاره پیش از میلاد است. این مکان بر لایه‌هایی از شهرهای باستانی پیشین ساخته شده و کماکان بسیاری از پهنه‌ها و محدوده‌های آن نیازمند مداخله حفاظتی از جنبه میراثی است. در قرون اخیر نیز این مکان زیارتگاه و یکی از مراکز تجاری کشور بوده است. هر چند پس از توسعه تهران در عهد ناصری و تغییرات ساختاری سیاسی و اقتصادی اهمیت خود را به عنوان یک مکان مرکزی به تدریج از دست داده؛ اما به دلیل مرکز زیارتی و سیاحتی بودن، از سکونت و فعالیت‌های اقتصادی و اشتغال تهی نگشته و توانسته موقعیت خود را حفظ کند. حوزه بلافصل این پهنه در کنار کوه بی‌بی‌شهربانو و چشمه‌علی، از موقعیت باثباتی برخوردار است و در حال حاضر، شامل کاربری مذهبی نظیر امامزاده عبدالله، گورستان ابن‌بابویه، حرم حضرت عبدالعظیم، کاربری فرهنگی نظیر مجموعه فرهنگی برج طغرل، کاربری درمانی نظیر بیمارستان فیروزآبادی، کاربری پذیرایی نظیر مجموعه‌های جهانگردی- پذیرایی در شرق و جنوب حرم عبدالعظیم، فضای سبز نظیر پارک سلمان فارسی، پارک و تپه رشکان (شامل فرهنگسرای صفائیه) و سایر کاربریهای خدماتی همچون ایستگاه مترو و پایانه شرق حرم و نیز پایانه شرق شهرری است. در طرح جامع در تشریح نظام ورودیهای شهر تهران، ورودی شاه عبدالعظیم به عنوان یکی از ورودیهای سطح دو تهران مطرح شده است (جدول شماره ۲). همچنان که در جدول زیر مشاهده میشود در نظام ورودیهای شهر تهران به نیازهای فرهنگی، مذهبی و هویت‌بخشی که در ابتدای طرح جامع به آنها تاکید شده است، اشاره‌ای نشده و پیشنهادی در این زمینه به عمل نیامده است.

این پهنه در حدود و تقسیمات داخلی پیشنهادی الگوی توسعه طرح جامع تهران در حوزه مرکزی قرار گرفته است. شهرری که در محل شهر باستانی راگا قرار دارد، مکان استقرار سکونت و فعالیت از چند هزاره پیش از میلاد است. این مکان بر لایه‌هایی از شهرهای باستانی پیشین ساخته شده و کماکان بسیاری از پهنه‌ها و محدوده‌های آن نیازمند مداخله حفاظتی از جنبه میراثی است. در قرون اخیر نیز این مکان زیارتگاه و یکی از مراکز تجاری کشور بوده است. هر چند پس از توسعه تهران در عهد ناصری و تغییرات ساختاری سیاسی و اقتصادی اهمیت خود را به عنوان یک مکان مرکزی به تدریج از دست داده؛ اما به دلیل مرکز زیارتی و سیاحتی بودن، از سکونت و فعالیت‌های اقتصادی و اشتغال تهی نگشته و توانسته موقعیت خود را حفظ کند. حوزه بلافصل این پهنه در کنار کوه بی‌بی‌شهربانو و چشمه‌علی، از موقعیت باثباتی برخوردار است و در حال حاضر، شامل کاربری مذهبی نظیر

جدول شماره (۲) نظام ورودیها و دروازه‌های شهری پیشنهادی طرح جامع تهران مصوب ۱۳۸۶

سرویس بهداشتی	فوریت‌های پزشکی	اقامتی	پمپ بنزینو گاز	خدمات تعمیراتومبیل	خدمات بار	خدمات مسافر	نوع خدمات	
							نوع ورودی	نوع خدمات
✓	✓	-	✓	✓	-	✓	شمال	سطح یک: دروازه ملی
✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	غرب	
✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	جنوب	
✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	شرق	
✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	ساوه	
✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	دماوند	
✓	✓	✓	✓	✓	✓	-	شاه عبدالعظیم	سطح دو: دروازه منطقه‌ای و محلی
✓	✓	-	✓	✓	-	-	ورامین	
✓	✓	-	✓	✓	-	-	لواسان	

ماخذ: مهندسین مشاور بومسازگان ص ۷۶

مجموعه مطالعات و بررسی‌های انجام شده در قالب مطالعات طرح جامع و همچنین مطالعات انجام شده از سوی مهندسان مشاور مناطق، نشانگر وجود نواقص و نارسائی‌هایی در نظام فعلی تقسیمات شهری و نقش‌پذیری

حريم تهران مي‌باشد که اصلاح آنها را به یک ضرورت تبدیل نموده است. البته عمق و دامنه این تغییرات و اصلاحات تابع اصول راهبردی و رویکردهای عملیاتی است که در فرآیند

- کمک به ایجاد تعادل در بنیان درآمدی- هزینه‌ای مناطق و حوزه‌های شهری

• **معیارها**

- تناسب و توازن شکل و اندازه مناطق
- تناسب و توازن وزن عملکردی(تعداد و تراکم جمعیت و اشتغال)
- وضوح و خوانایی مرز مناطق پیشنهادی
- رعایت حداقل تغییرات در مرزبندی فعلی مناطق
- رعایت تنوع‌های اجتماعی- اقتصادی در هر منطقه و حوزه شهری
- رعایت پیشنهادات مشاورین مناطق

• **ویژگی‌های خاص و متمایزکننده نظام تقسیمات**

شهری

- افزوده شدن سطح "حوزه شهری" به عنوان لایه سیاستگذاری و تنظیم روابط و مبادلات بین منطقه‌ای
- توجه ویژه به حریم شهر به عنوان تداوم فضای شهر
- تقویت نقش و جایگاه محله در نظام مدیریت شهری
- به عنوان مهمترین لایه سازماندهی اجتماعی و جلب مشارکت شهروندان

چنانچه ملاحظه گردید، مطالعه نظام تقسیمات کالبدی در بخش‌های مختلف مأموریت، اصول پایه، معیارها، راهبردها و هدف‌های کلی، نشانگر عدم توجه به فضاهای مذهبی به عنوان یکی از نمادهای فرهنگی-کالبدی تاثیرگذار بر شکل‌گیری شهرهای جامعه است.

در تحلیل جایگاه فضاهای مذهبی در طرح جامع تهران می‌توان گفت در این طرح در مبحث چشم‌انداز به هویت اسلامی شهر تهران اشاره شده است؛ لیکن در بخش راهبردها و اهداف به راهکارهای کالبدی تحقق این هویت پرداخته نشده است. در نظام محورها نیز در تقسیم‌بندی محورهای شمالی- جنوبی و شرقی- غربی اشاره‌ای به ویژگیهای مذهبی در این محورها نشده است؛ این در حالی است که در ابتدا و انتهای محور دربند و ری، دو کانون مذهبی با زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی قوی(امامزاده صالح و حرم عبدالعظیم) قرار گرفته‌اند. وجود این دو قطب مذهبی و فرهنگی می‌تواند به عنوان یک توان بالقوه برای تبدیل این محور به محوری فرهنگی و مذهبی برای شهر تهران قلمداد شود. در نظام مراکز شهر تهران در مجموعه مراکز حوزه میانی تهران به مراکز مذهبی- تاریخی ری اشاره شده است. همچنین در نظام ورودیهای شهر تهران به ورودی منطقه‌ای و محلی شاه عبدالعظیم اشاره شده است. با مطالعه قسمت‌های مختلف نظام تقسیمات کالبدی در زمینه‌های مأموریت، اصول پایه، هدف‌های کلی، راهبردها، معیارها و ویژگیها، به فضاهای مذهبی در اشکال مختلف آن و نقش و جایگاه آنها در شکل‌گیری نظام تقسیمات کالبدی

تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری موردنظر و ملاک عمل قرار می‌گیرند" (مهندسین مشاور بوم‌سازگان، ۱۳۸۵: ۱۱۲).

سازماندهی مجدد تقسیمات شهری تهران با توجه به مأموریت طرح جامع، اصول پایه‌ای، اهداف کلی، راهبردها و معیارهای منطقه‌بندی انجام گرفته، که عبارتند از (همان: صص ۱۱۳-۱۱۵)

• **مأموریت**

- تقویت و تسهیل روند انسجام‌بخشی به سازمان فضایی شهر تهران (هویت، شفافیت و خوانایی تقسیمات شهری)
- روان‌سازی و ارتقاء کارآیی و اثربخشی خدمات رسانی نظام مدیریت شهری

• **اصول پایه**

- انطباق با اقتضات سازمان فضایی شهر
- انطباق با ساختار مدیریت شهری با حداقل ساختارزایی تشکیلاتی
- رعایت حداقل تغییرات در تقسیمات فعلی شهر به لحاظ ثبات مدیریت
- اولویت اصلاح و تغییر در روابط بین سازمانی و بین قلمرویی به جای تغییر محدوده‌ها و قلمروهای مدیریتی

• **هدف‌های کلی**

- خوانا کردن مرزهای جداکننده و پیونددهنده مناطق شهری با توجه به نوع عملکرد عناصر و عوارض کالبدی آنی در ساختار کالبدی شهر تهران
- کمک به ایجاد نظام مدیریت کارآمد شهری
- هماهنگی نظام مدیریتی مناطق با ساختار کالبدی موجود
- ایجاد تعادل در بنیان‌های درآمدی- هزینه‌ای مناطق
- برقراری تعادل در بارگذاری عملکردی(جمعیت و شاغلان)
- ایجاد وحدت رویه و عمل میان سازمان‌های مختلف موثر در مدیریت شهر
- کمک به کاهش اختلاف و دوقطبی بودن شهر تهران

• **راهبردها**

- حفظ محدوده قانونی فعلی شهر تهران و عدم گسترش یا کاهش آن
- عدم افزایش تعداد مناطق فعلی تهران تا حد امکان
- ادغام برخی از مناطق کوچکتر با هم و تفکیک مناطق بزرگتر
- تغییر مراکز خدماتی مناطق از حاشیه به مرکز ثقل مناطق
- بازنگری در الگوی تقسیمات شهری و توزیع وظایف و اختیارات در سطوح مختلف عملکردی(محله‌ای، ناحیه‌ای، منطقه‌ای، حوزه‌ای، شهری و فراشهری)
- خوانا کردن مرزبندی مناطق با لبه‌های شاخص مصنوعی یا طبیعی

اشاره‌ای نشده است. در تعیین جایگاه و هویت مناطق برای منطقه ۱۸ (شهرری)، مرکز مذهبی- تاریخی تهران لحاظ شده است.

جدول شماره (۳) بررسی جایگاه فضاهای مذهبی در طرح جامع تهران (مصوب ۱۳۸۶)

ردیف	سرفصل‌های مورد مطالعه	فضاهای مذهبی		ملاحظات
		لحاظ شده	لحاظ نشده	
۱	چشم‌انداز	✓		به طور غیر مستقیم در بیان هویت اسلامی برای شهر تهران اشاره شده است
۲	راهبرد		✓	
۳	اهداف		✓	
۴	نظام محورها		✓	
۵	نظام حوزه‌بندی شهر		✓	
۶	نظام مراکز	✓		از مجموع مراکز بیست و یک گانه تهران، یک مرکز به عنوان مرکز تاریخی و مذهبی پیشنهاد شده است.
۷	نظام ورودیها	✓		با مطالعه نظام ورودیها مشخص شد که در دسته ورودیهای محلی و منطقه‌ای به ورودی حضرت عبدالعظیم اشاره شده است.
۸	نظام تقسیمات کالبدی (ماموریت، اصول پایه، هدفهای کلی، راهبردها، معیارها و ویژگی‌ها)		✓	
۹	ماهیت و عملکرد مناطق	✓		برای منطقه بیست ماهیت تاریخی و مذهبی در نظر گرفته شده است.
۱۰	طرحهای موضوعی و موضوعی	✓		از مجموع طرحهای موضوعی و موضوعی حدود پنج طرح به طور مستقیم به موضوع مذهب و مراکز مذهبی مربوط می‌شود.

ماخذ: نگارندگان

برای بررسی جایگاه فضاهای مذهبی در طرحهای تفصیلی، به صورت تصادفی پنج منطقه از مناطق تهران انتخاب شدند. دو منطقه در قسمت شمالی محور آزادی- انقلاب و سه منطقه در قسمت جنوبی این محور انتخاب شدند.

جدول (۴) ارزیابی جایگاه فضاهای مذهبی در طرحهای تفصیلی مناطق تهران

منطقه دو	منطقه سه	منطقه دوازده		منطقه هفده		منطقه بیست	
		لحاظ شده	لحاظ نشده	لحاظ شده	لحاظ نشده	لحاظ شده	لحاظ نشده
چشم‌انداز	✓			✓		✓	
اهداف	✓			✓		✓	
راهبردها	✓			✓		✓	
نظام تقسیمات کالبدی	✓			✓		✓	
طرحهای موضوعی و موضوعی	✓			✓		✓	
کاربری‌های موجود	✓	✓		✓	✓	✓	✓
سراهنه کاربری‌ها	✓			✓		✓	
کاربری‌های کمبود	✓			✓		✓	
ضوابط و مقررات طرح تفصیلی	✓			✓		✓	

ماخذ: نگارندگان

نتیجه گیری

توجه به ویژگیهای فرهنگی و اجتماعی جامعه در زمینه‌های برنامه‌ریزی و طراحی شهری از اصول مهم برنامه‌ریزی و طراحی شهری موفق و کارآمد محسوب می‌شود. بر اساس شواهد تاریخی و کالبدی در جامعه اسلامی ایران توجه به فضاهای مذهبی یکی از اصول و پایه‌های فرهنگی و اجتماعی جامعه بشمار می‌رود. توجه به این فضاها به‌عنوان توجه به یکی از ابعاد فرهنگی جامعه و سرمایه اجتماعی، از الزامات تحقق طرحها می‌باشد. توجه به ابعاد فرهنگی در دو بعد فرایندی و محتوایی برنامه‌ها و طرحهای شهری قابل بررسی است. در این تحقیق به مطالعه اجمالی محتوای طرح جامع تهران و طرح تفصیلی پنج منطقه از آن پرداخته شد. نتایج تحقیق بیانگر این امر بود که در طرح جامع تهران در سطح چشم‌انداز، ذیل عنوان هویت اسلامی این شهر، به شکل غیر مستقیم به ماهیت مذهبی آن اشاره شده است؛ لیکن در سطوح اهداف و راهبردها به چگونگی تحقق کالبدی این چشم‌انداز توجهی نشده است. در نظام محورها نیز در تقسیم‌بندی محورهای شمالی- جنوبی و شرقی- غربی اشاره‌ای به ویژگیهای مذهبی در این محورها نشده است؛ این در حالی است که در ابتدا و انتهای محور دربند و ری، دو کانون مذهبی (با زمینه‌های بالقوه اجتماعی و فرهنگی قوی) قرار گرفته‌اند که از توان بالفعل شدن به‌عنوان دو قطب مهم مذهبی و فرهنگی در شهر تهران برخوردار می‌باشند. در نظام مراکز شهر تهران در مجموعه مراکز حوزه میانی تهران به مرکز مذهبی- تاریخی ری اشاره شده است. همچنین در نظام ورودیهای شهر تهران، ورودی شاه عبدالعظیم به‌عنوان ورودی منطقه‌ای و محلی معرفی شده است. مطالعه قسمت‌های مختلف نظام تقسیمات کالبدی طرح جامع تهران در زمینه‌های مأموریت، اصول پایه، هدفهای کلی، راهبردها، معیارها و ویژگیها، حاکی از عدم طرح و حتی طرح عنوان فضاهای مذهبی در اشکال مختلف و نقش و جایگاه آنها در شکل‌گیری نظام تقسیمات کالبدی می‌باشد. همچنین در این طرح از مجموع طرحهای موضوعی و موضوعی پیشنهادی طرح جامع، پنج طرح در زمینه فضاهای مذهبی بوده‌اند. مطالعه و بررسی طرحهای تفصیلی پنج منطقه از مناطق تهران نیز بیانگر عدم توجه به فضاهای مذهبی در آنها بود.

با انجام این تحقیق و بررسی چند طرح موردی به نظر می‌رسد در طرحهای توسعه و عمران نوین ایران، به دلایل مختلف (که شاید یکی از مهمترین آنها الگوبرداری از طرحها و برنامه‌های شهری کشورهای مغرب زمین باشد) ویژگیهای فرهنگی و اجتماعی به طور عام و مراکز مذهبی- اسلامی و مساجد به‌عنوان یکی از مهمترین نمادهای کالبدی ارزشهای اسلامی و سرمایه‌های اجتماعی به طور خاص مورد بی‌مهری و کم‌توجهی واقع شده‌اند؛ در حالیکه به نظر می‌رسد تحقق شهری هماهنگ با فرهنگ اسلامی، مستلزم داشتن طرح و برنامه‌هایی با جهت‌گیری اسلامی است و پرداختن به فضاهای مذهبی به‌عنوان نمادهای کالبدی و فرهنگی اسلام از الزامات مهم در این زمینه بشمار می‌روند. بر این اساس می‌توان گفت تدوین و تبیین الگویی از طرحها و برنامه‌های شهری با محوریت توجه به مراکز مذهبی، برای تحقق شهری منطبق با فرهنگی اسلامی از ضروریات مهم یک جامعه اسلامی بشمار می‌آید.

پی‌نوشت‌ها

1. در توضیح این مطلب می‌توان با مراجعه به تاریخ معاصر کشور ایران به نقش مساجد در جریان وقوع انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی اشاره کرد. در این زمان مساجد به‌عنوان پایگاههای هدایت و پشتیبانی فعالیت‌های مردمی عمل می‌کردند. همچنین در بسیاری از کشورهای اسلامی به ویژه در پاکستان، هندوستان و مالزی، مساجد در طول روز فعال بوده و به ارائه برنامه‌های آموزش قرآن برای سنین مختلف می‌پردازند.

فهرست منابع

1. امین‌زاده، بهناز؛ ۱۳۷۸؛ **حیاط مساجد بررسی تاریخی و سیر تحول آن**؛ مجموعه مقالات همایش مسجد- انتشارات دانشگاه هنر ۱۳۷۸.
2. پاپاروپور، الکساندر؛ ۱۳۸۷؛ **معماری اسلامی**؛ مترجم: حشمت جزینی.
3. پروند، شادان و تولایی، نوین؛ ۱۳۷۶؛ **ویژگیهای فضایی و مکانی مسجد در ایران: آموخته‌هایی از نمونه‌های ماندگار گذشته**، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد؛ گذشته، حال، آینده، دانشگاه هنر، تهران ۱۳۷۶.
4. پورجعفر، محمد رضا؛ ۱۳۷۸؛ **بازآموزی از طراحی و معماری مساجد قدیمی؛ مورد مطالعه مسجد جامع دهلی**؛-مجموعه مقالات همایش مسجد- انتشارات دانشگاه هنر.
5. پورجعفر، محمد رضا؛ ۱۳۸۱؛ **توجه به معیارهای طراحی شهری و معماری در مساجد قدیمی؛ مورد مطالعه مسجد جامع دهلی**؛- مجله مدرس هنر شماره سال ۱۳۸۱.

۶. پورجعفر، محمد رضا؛ ۱۳۷۶: نقش و جایگاه مسجد در برنامه‌ریزی و طراحی محله‌های شهرهای اسلامی، مجموعه مقالات همایش مسجد - انتشارات دانشگاه هنر .
۷. پورجعفر، محمدرضا و خاتمی، مهدی؛ ۱۳۸۵: معماری مسجد و نقش آن در شهر پیامبر، مجموعه مقالات همایش تجلی حسن محمدی در هنر، دانشگاه هنر تبریز سال ۱۳۸۵
۸. تقوایی، علی‌اکبر و معروفی، سکینه؛ ۱۳۸۹: تاثیر فضاهای شهری بر ارتقاء کیفیت محیط با تاکید بر نقش مساجد. مقاله برگزیده همایش بین‌المللی مساجد. ۱۳۸۹. تهران.
۹. تقوایی، علی‌اکبر و معروفی، سکینه؛ ارزیابی نقش مساجد در ارتقاء کیفیت محیط مطالعه موردی: مسجد امیر تهران؛ مجله مدیریت شهری شماره ۲۵ سال ۱۳۸۹.
۱۰. حاج‌سیدجوادی، فریبرز؛ ۱۳۷۸: مسجد - مدرسه ها، مجموعه مقالات همایش مسجد؛ انتشارات دانشگاه هنر ۱۳۷۸.
۱۱. رنجبر کرمانی، علی محمد؛ ۱۳۷۸: بررسی تطبیقی معماری نیایشگاههای غربی و مساجد - فروغ مسجد؛ انتشارات ثقلین .
۱۲. سلطان‌زاده، حسین؛ ۱۳۶۵: مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران؛ نشر آبی، تهران .
۱۳. سلیمانی، محمدجواد؛ ۱۳۷۸: معماری مسجد؛ مجموعه مقالات همایش معماری مسجد؛ گذشته، حال، آینده؛ دانشگاه هنر آذرماه ۱۳۷۶.
۱۴. شکاری، جواد؛ ۱۳۸۰: معماری مسجد در نظام اسلامی؛ مجله فرهنگ مسجد؛ شماره ۶۳ سال ۱۳۸۰.
۱۵. کوزر، لوئیس؛ ۱۳۸۷: زندگی و اندیشه بزرگان جامعه شناسی؛ مترجم: محسن ثلاثی؛ انتشارات علمی چاپ چهاردهم؛ ۱۳۸۷.
۱۶. مرتضی، هشام؛ ۱۳۸۷: اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام؛ مترجم: ابوالفضل مشکینی و کیومرث حبیبی؛ انتشارات مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری؛ ۱۳۸۷.
۱۷. مطهری، مرتضی؛ ۱۳۴۹: خدمات متقابل اسلام و ایران؛ شرکت سهامی انتشار سال ۱۳۴۹.
۱۸. معروفی، سکینه؛ ۱۳۸۳: برنامه‌ریزی شهری مقوله‌ای صرفاً فیزیکی و کالبدی نیست؛ شهرنگار سال پنجم شماره ۲۶.
۱۹. مهندسین مشاور امکو؛ ۱۳۸۵: گزارشات طرح تفصیلی منطقه هفده تهران؛ مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران، نهاد مشترک مسئول تهیه طرح‌های جامع و تفصیلی شهر تهران.
۲۰. مهندسین مشاور باوند؛ ۱۳۸۵: گزارشات طرح تفصیلی منطقه دوازده تهران مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران؛ نهاد مشترک مسئول تهیه طرح‌های جامع و تفصیلی شهر تهران.
۲۱. مهندسین مشاور بوم‌سازگان؛ ۱۳۸۲: گزارش تلفیقی مطالعات جمعیتی، اقتصادی، اجتماعی طرح جامع شهر تهران؛ معاونت شهرسازی و معماری شهرداری تهران.
۲۲. مهندسین مشاور بوم‌سازگان پایدار؛ ۱۳۸۵: گزارش چشم‌انداز جمعیت و کار و فعالیت در شهر تهران؛ طرح جامع شهر تهران مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران، نهاد مشترک مسئول تهیه طرح‌های جامع و تفصیلی شهر تهران.
۲۳. مهندسین مشاور بوم‌سازگان پایدار؛ ۱۳۸۵: گزارش خلاصه دستاوردهای مطالعات طرح جامع تهران؛ مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران، نهاد مشترک مسئول تهیه طرح‌های جامع و تفصیلی شهر تهران.
۲۴. مهندسین مشاور بوم‌سازگان پایدار؛ ۱۳۸۵: گزارش سازمان فضایی شهر تهران، طرح جامع شهر تهران؛ مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران، نهاد مشترک مسئول تهیه طرح‌های جامع و تفصیلی شهر تهران.
۲۵. مهندسین مشاور بوم‌سازگان پایدار؛ ۱۳۸۵: گزارش طرح‌های موضوعی و موضوعی، طرح جامع شهر تهران؛ مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران، نهاد مشترک مسئول تهیه طرح‌های جامع و تفصیلی شهر تهران.
۲۶. مهندسین مشاور مهران؛ ۱۳۸۵: گزارشات طرح تفصیلی منطقه بیست تهران؛ مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران، نهاد مشترک مسئول تهیه طرح‌های جامع و تفصیلی شهر تهران.
۲۷. مهندسین مشاور سراوند؛ ۱۳۸۵: گزارشات طرح تفصیلی منطقه دو تهران مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران؛ نهاد مشترک مسئول تهیه طرح‌های جامع و تفصیلی شهر تهران.
۲۸. مهندسین مشاور شاران؛ ۱۳۸۵: گزارشات طرح تفصیلی منطقه سه تهران مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران؛ نهاد مشترک مسئول تهیه طرح‌های جامع و تفصیلی شهر تهران.
29. Taylor, N. (1999), Town Planning Social not Just Physical Planning. Planning and Design N 26 PP : 835- 854 .